

منطق و معرفت در اندیشه سهروردی

شرح منطق حکمة الإشراف

مهدی عظیم

www.ketab.ir

سرشناسه	:	عظیمی، مهدی، ۱۳۶۲ -
عنوان قراردادی	:	حکمة الاشراق، شرح
عنوان و نام پدیدآور	:	منطق و معرفت در اندیشه سهروردی: شرح منطق حکمه الاشراق / مولف مهدی عظیمی.
مشخصات نشر	:	تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، انتشارات، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری	:	۶۰۴ ص.
شابک	:	978-622-6331-06-7
وضعیت فهرست نویسی	:	فیا
موضوع	:	سهروردی، یحیی بن حبش، ۵۴۹-۵۸۷. حکمة الاشراق-- نقد و تفسیر
موضوع	:	سهروردی، یحیی بن حبش، ۵۴۹-۵۸۷ق. -- دیدگاه درباره منطق
موضوع	:	سهروردی، یحیی بن حبش، ۵۴۹-۵۸۷ق. -- دیدگاه درباره عقل
موضوع	:	Suhrawardi, Yahya ibn Habash -- Views on reason
موضوع	:	اشراق (فلسفه)
موضوع	:	Ishraqiyah
رده بندی کتبه	:	BBR ۷۴۶/ع۸/۱۳۹۸
رده بندی دیویی	:	۸۱/۱
شماره کتابشناسی ملی	:	۵۶۲۵۱۰۶

منطق و معرفت در اندیشه سهروردی

مؤلف: دکتر مهدی عظیمی

عضو هیئت علمی دانشگاه تهران

چاپ اول: ۱۳۹۸

تیراژ: ۵۰۰ نسخه

قیمت: ۹۰۰,۰۰۰ ریال

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: موسسه بوستان کتاب

نشانی: تهران، خیابان نوفل لوشاتو، خیابان شهید آراکلیان،

پلاک ۴ تلفن: ۶۶۴۰۵۴۴۵، نمابر: ۶۶۹۵۳۳۴۲

شابک: ۷-۰۶-۶۳۳۱-۶۲۲-۹۷۸ ISBN: 978-622-6331-06-7

حق چاپ و نشر محفوظ است

فهرست مطالب

پیش‌گفتار	۱۷
(۱) منطق در حکمة الإشراق	۱۸
۲ معرفت‌شناسی در حکمة الإشراق	۲۴
(۲) تنقید انتقادی در حکمة الإشراق	۳۰
(۱) ساختار ۱-۵	۳۲
(۵) پیام‌نژاری	۳۳
مقدمه	۳۵
(۱) تجربه دینی، خاستگاه آرزوهای حکمة الإشراق	۴۲
(۲) جایگاه حکمة الإشراق در مهندسی آرسامروزی	۴۶
(۳) پس‌زمینه مصری-یونانی حکمت اشراق	۵۰
(۴) تجربه دینی و دشواره تعارض	۵۸
(۵) جاودانگی و یگانگی حکمت راستین	۶۲
(۶) مراتب حکیمان بر پایه دو معیار «تجربه دینی» و «عقل‌اندیشی»	۶۳
(۷) حکمت و حکومت	۶۷
(۸) مراتب حکمت‌جویان و مرتبه جوینده حکمت اشراق	۶۹
(۹) هم‌ساختی تجربه دینی و تجربه حسی	۷۰
(۱۰) دورنمایی از منطق اشراقی	۷۲
گفتار نخست: معرفت و تعریف	۸۵
سنجۀ یکم: دلالت‌های سه‌گانه	۸۷
(۱۱) اقسام دلالت لفظی: قصد، حیطة، تطفّل	۸۸
(۱۲) رابطه دلالت قصد با دلالت‌های حیطة و تطفّل	۹۰

- ۹۰ (۱۳) دلالت کلّ بر جزء و عدم دلالت کلی بر جزئی
- ۹۱ سنجه دوم: علم حصولی و حضوری؛ معنای عامّ و شاخص و منحصّط
- ۹۲ (۱۴) علم حصولی و حضوری
- ۹۴ (۱۵) معنای عامّ و شاخص
- ۹۶ (۱۶) معنای منحصّط
- ۹۷ سنجه سوّم: کلی‌های پنج‌گانه
- ۹۸ ۱۷ بوع، بنس، فصل
- ۱۰۱ (۱۸) خاصّه
- ۱۰۴ (۱۹) عرض
- ۱۰۵ (۲۰) لازم تامّ
- ۱۰۹ سنجه چهارم: ذاتی و عرضی
- ۱۱۰ (۲۱) لازم بی‌واسطه و لازم باواسطه
- ۱۱۱ (۲۲) ذاتی
- ۱۱۲ (۲۳) عرضی
- ۱۱۳ سنجه پنجم: متساوق و متفاوت؛ مترادف و مشترک؛ حقیقی و مجازی
- ۱۱۴ (۲۴) ظرف وجود مفهوم کلی
- ۱۱۴ (۲۵) متساوق و متفاوت
- ۱۱۴ (۲۶) مترادف و مشترک
- ۱۱۵ (۲۷) حقیقی و مجازی
- ۱۱۷ سنجه ششم: میناگزوی معرفت‌شناختی
- ۱۱۸ (۲۸) مفاهیم و باورهای پایه و غیرپایه
- ۱۱۹ (۲۹) منابع معرفت
- ۱۲۲ (۳۰) ساختار معرفت

سنجه هفتم: نظریه تعریف.....	۱۲۵
۳۱) صورت‌بندی جدید از نظریه مشائی تعریف.....	۱۲۶
۳۲) مغالطات تعریف.....	۱۲۹
۳۳) تعریف لفظی.....	۱۳۲
۳۴) تعریف متضایف‌ها.....	۱۳۲
۳۵) تعریف مشتق‌ها.....	۱۳۷

فصل نظریه مشائی تعریف و تنگناهای آن.....	۱۳۹
۱) دوری بر نظریه مشائی تعریف.....	۱۴۰
۱) مشاهده حسی، راه شناخت جواهر جسمانی.....	۱۴۱
۳۸) عرفان، راه شناخت جواهر غیر جسمانی.....	۱۴۲
۳۹) ناتوانی مشائیان در شناخت فصل انسان.....	۱۴۳

قاعده اشراقی: تخریب سریه مشائی تعریف، و تأسیس نظریه اشراقی تعریف.....	۱۴۵
۴۰) شرح نظریه حد تام.....	۱۴۷
۴۱) نقد اول بر نظریه حد تام.....	۱۴۸
۴۲) نظریه اشراقی تعریف.....	۱۵۰
۴۳) نقد دوم بر نظریه حد تام.....	۱۵۱
۴۴) جمع‌بندی و نتیجه‌گیری.....	۱۵۲

گفتار دوم: استدلال‌ها و مبادی آن‌ها.....	۱۵۹
--	-----

سنجه یکم: گزاره و قیاس.....	۱۶۱
۴۵) تعریف گزاره.....	۱۶۴
۴۶) تعریف قیاس.....	۱۶۷
۴۷) گزاره حملی.....	۱۶۸
۴۸) گزاره شرطی.....	۱۷۰
۴۹) شرطی متصل.....	۱۷۱
۵۰) وضع مقدم و رفع تالی.....	۱۷۲
۵۱) رفع مقدم و وضع تالی.....	۱۷۳

۱۷۳	شرطی منفصل
۱۷۵	قیاس انفصالی
۱۷۷	گزاره‌های مرکب
۱۷۹	بازگرداندن شرطی‌ها به حملی‌ها
۱۸۳	سنجه دوم: کم و کیف گزاره‌ها
۱۸۷	گزاره‌های سه‌گانه و محصورات چهارگانه
۱۹۱	افتراس
۱۹۵	سد و عدول
۱۹۹	سنجه سوم: موجهات در منطق سهروردی
۲۰۱	ضرورت و امکان
۲۰۲	امکان عام و خاص
۲۰۴	ضرورت بالذات و بالغیر
۲۰۵	ضرورت ذاتی و وصفی
۲۰۹	حکمت اشراقی: ضرورت بتانه
۲۱۱	ضرورت بتانه: چیستی و چرایی
۲۲۳	تبدیل اطلاق و ضرورت منشتر به ضرورت بتانه
۲۲۷	ملاحظات در باب کاربست ضرورت بتانه
۲۳۰	تمایز منطق صدق از منطق باور
۲۳۲	مهملة الجهات
۲۳۵	سنجه چهارم: تناقض
۲۳۶	تعریف و شروط تناقض
۲۳۹	تناقض در گزاره‌های کلی
۲۴۲	تناقض در گزاره‌های جزئی
۲۴۵	سنجه پنجم: عکس
۲۴۷	تعریف عکس

۷۲	عکس موجب‌های کلی و جزئی در گزاره‌های ناوجهی	۲۴۹
۷۳	عکس موجب‌های کلی و جزئی در ضروری‌های بتات	۲۵۱
۷۴	عکس سالب کلی ضروری	۲۵۲
۷۵	عکس ضروری بتات و امکان سلب در محمول	۲۵۳
۷۶	عکس سالب جزئی	۲۵۴
۷۷	مغالطه «جابه‌جایی ناقص» در عکس	۲۵۴
۲۵۷	سنجه ششم: دورنمایی از نظریه ارسطویی قیاس	
۲۵۸	۱. قیاس تک‌مقدمه‌ای	
۲۶۶	۲. قیاس چندمقدمه‌ای	
۲۷۰	۸۰. اصطلاح‌شناء و چهارچوب نظریه ارسطویی قیاس	
۲۷۹	دقیقه اشراقی: استوار سیر بنید نظریه اشراقی قیاس	
۲۸۰	۸۱. ناهم‌ارزی سالب حصّا و موجب معدول نزد جمهور	
۲۸۲	۸۲. هم‌ارزی سالب محصل موجب معدول نزد سهروردی	
۲۸۶	۸۳. تبدیل سالب محصل به موجب معدول	
۲۸۹	شکل اول در نظریه اشراقی قیاس	
۲۹۰	۸۴. بازگشت ضرب‌های شکل اول به باراباری سواری	
۲۹۳	۸۵. افتراض و تبدیل مقدمه‌های جزئی به کلی	
۲۹۳	۸۶. حدّ مفترض: نام فرضی یا زیر مجموعه؟	
۲۹۶	۸۷. عدول محمول و تبدیل مقدمه‌های سالب به موجب	
۲۹۸	۸۸. ضرورت بتات و تبدیل موجّهات سه‌گانه به ضروری	
۳۰۷	قاعده: شکل دوم در نظریه اشراقی قیاس	
۳۱۰	۸۹. بازگشت ضرب‌های شکل دوم به تک‌ضرب اشراقی	
۳۱۴	۹۰. مشکل عدم تکرّر حدّ وسط	
۳۱۵	۹۱. تلاش برای بازگرداندن تک‌ضرب اشراقی شکل دوم به Barbara	
۳۱۷	۹۲. مختلطات تک‌ضرب اشراقی شکل دوم	
۳۲۰	۹۳. قانون اشراقی در شکل دوم: مزیت و دامنه کاربرد	

- ۹۴) صورت بندی تک ضرب اشراقی شکل دوم با قاعده رفع تالی ۳۲۰
- قاعده: شکل سوم در نظریه اشراقی قیاس ۳۲۳
- ۹۵) معرفی عطف، معرفی سور وجودی، و جابه جایی ۳۲۵
- ۹۶) ضرب *Darapti* ۳۲۷
- ۹۷) ضرب های *Disamis* و *Datisi* ۳۲۹
- ۹۸) ضرب های *Bocardo*، *Felapton* و *Ferison* ۳۳۱
- ۹۹) استنتاج از دو مقدمه سالب و دو مقدمه جزئی ۳۳۱
- ۱۰۰) بی نیازی *Disamis* و *Datisi* از بازگردانش به *Darapti* ۳۳۴
- ۱۰۱) چرا شک سوم نتیجه کلی نمی دهد؟ ۳۳۸
- ۱۰۲) نسخه وجهی شک سوم ۳۳۸
- ۱۰۳) بنیاد یگانه ضرب ای شکل سوم و تلاش برای بازگرداندن آن به *Barbara* ۳۴۳
- شکل چهارم در نظریه اشراقی قیاس ۳۴۵
- شکل چهارم از ارسطو تا سهروردی ۳۴۵
- مروری بر دستگاه قیاسی سهروردی ۳۴۹
- عدول محمول ۳۴۹
- افتراض ۳۵۰
- شکل اول ۳۵۱
- شکل دوم ۳۵۲
- شکل سوم ۳۵۴
- تفاوت های دو نظام ارسطو و سهروردی ۳۵۵
- شکل چهارم دو دستگاه قیاسی سهروردی ۳۵۷
- ضرب اول ۳۵۷
- ضرب دوم ۳۵۸
- ضرب سوم ۳۵۹
- ضرب چهارم ۳۵۹
- ضرب پنجم ۳۶۰
- نتیجه ۳۶۱

فصل: قیاس‌های شرطی.....	۳۶۳
۱۰۴) اصناف قیاس اقترانی شرطی.....	۳۶۴
۱۰۵) قیاس اقترانی شرطی مرکب از دو متصل مشارک در جزء تام.....	۳۶۴
۱۰۶) قیاس اقترانی شرطی مرکب از صغرای متصل و کبرای حملی.....	۳۶۶
فصل: قیاس خلف.....	۳۶۹
۱۰۷) تعریف قیاس خلف.....	۳۷۰
۱۰۸) ساختار قیاس خلف.....	۳۷۰
بخش ششم: رده‌بندی معرفت‌شناختی گزاره‌ها.....	۳۷۹
۱۰۹) تعریف منابع معرفت در تحلیل برهان و یقین.....	۳۸۲
۱۱۰) اثبات.....	۳۸۶
۱۱۱) مشاهدات.....	۳۸۸
۱۱۲) حدسیات.....	۳۹۰
۱۱۳) مجزبات.....	۳۹۱
۱۱۴) فرق تجربه و استقرا.....	۳۹۲
۱۱۵) متواترات.....	۳۹۵
۱۱۶) حجیت حدسیات.....	۳۹۶
۱۱۷) وهمیات.....	۳۹۷
۱۱۸) مشهورات.....	۳۹۹
۱۱۹) مقبولات.....	۴۰۰
۱۲۰) مختللات.....	۴۰۰
۱۲۱) مشتبهات.....	۴۰۱
۱۲۲) ساختار معرفت و نظم نوین منطقی.....	۴۰۱
فصل: تمثیل؛ دَوْران؛ تردید.....	۴۰۳
۱۲۳) تمثیل.....	۴۰۶
۱۲۴) دَوْران (طرد و عکس).....	۴۰۹
۱۲۵) تردید (تقسیم و سیر).....	۴۱۱

۴۱۷ (۱۲۶) تعمیم علت از شاهد به غایب جایز نیست

۴۱۷ (۱۲۷) تعمیم دلالت از شاهد به غایب جایز نیست

۴۱۹ فصل: اصناف برهان

۴۲۰ (۱۲۸) برهان لقی

۴۲۱ (۱۲۹) برهان اثنی

۴۲۱ (۱۳۰) دلیل

۴۲۳ فصل: متعلقات پرسش

۴۲۴ (۱۳۱) پرسش‌های اصلی

۴۲۶ (۱۳۲) پرسش‌های فرعی

۴۲۹ گفتار سوم: مغالطه‌ها، پارادوکس‌ها، و نقد مغالطیان

۴۳۱ فصل یکم: مغالطات

۴۴۱ (۱۳۳) مغالطات استدلال

۴۴۲ (۱۳۴) مغالطات صورت

۴۴۳ (۱۳۵) افزایش یا کاهش حدّ اوسط

۴۴۳ (۱۳۶) ناهم‌معنایی حدّ اوسط

۴۴۴ (۱۳۷) سورناپذیری حدّ اوسط

۴۴۴ (۱۳۸) تحریف طرفین در نتیجه قیاس

۴۴۵ (۱۳۹) مغالطات ماده

۴۴۶ (۱۴۰) مصادره بر مطلوب

۴۴۷ (۱۴۱) مقدمه پنهان‌تر از نتیجه

۴۴۷ (۱۴۲) مقدمه هم‌تراز با نتیجه

۴۴۸ (۱۴۳) مقدمه صادق‌نما

۴۴۸ (۱۴۴) هسمان‌شدگی در ادات

۴۴۹ (۱۴۵) هسمان‌شدگی در اسم

۴۴۹ (۱۴۶) ساختار چندوجهی جمله

۴۵۰ (۱۴۷) ساختار چندوجهی واژه

۴۵۰	 (۱۴۸) مغالطات سلب: تقدّم سلب بر ربط
۴۵۱	 (۱۴۹) تأخّر سلب از ربط
۴۵۱	 (۱۵۰) تکثّر سلب
۴۵۱	 (۱۵۱) مغالطات جهت: خلط سلب ضرورت و ضرورت سلب
۴۵۲	 (۱۵۲) خلط سلب لزوم و لزوم سلب
۴۵۲	 (۱۵۳) خلط سلب امکان و امکان سلب
۴۵۳	 (۱۵۴) پیشنهاد سه‌رودی برای پیشگیری از مغالطات سلب
۴۵۳	 (۱۵۵) مغالطات سور: خلط جزء و جزئی
۴۵۴	 (۱۵۶) خلط عموم استغراقی و عموم مجموعی
۴۵۵	 (۱۵۷) ابهام
۴۵۶	 (۱۵۸) ترّاجب مفضل
۴۵۷	 (۱۵۹) تفصیل مرگ
۴۵۷	 (۱۶۰) خلط ملازمه، عینیت
۴۵۸	 (۱۶۱) خلط ملازمت و علّت
۴۵۹	 (۱۶۲) خلط معیت و علّت
۴۶۰	 (۱۶۳) ابهام دور
۴۶۱	 (۱۶۴) نقد دیدگاه بوعلی در باب رابطه ملازمت و علّت
۴۶۲	 (۱۶۵) تخصیص ناروا
۴۶۳	 (۱۶۶) تعمیم ناروا
۴۶۴	 (۱۶۷) خلط بالقوه و بالفعل
۴۶۴	 (۱۶۸) خلط بالذات و بالعرض
۴۶۵	 (۱۶۹) خلط اعتبار ذهنی و واقعیت عینی
۴۶۶	 (۱۷۰) خلط مثال شیء و خود شیء
۴۶۷	 (۱۷۱) خلط علّت و جزء علّت
۴۶۷	 (۱۷۲) فرض نادقیق در برهان خلف
۴۶۸	 (۱۷۳) کاربرد نادرست روش عدم اولویت
۴۷۱	 (۱۷۴) موجود آنگاشتن ممتنع
۴۷۲	 (۱۷۵) کم‌توجهی به حیثیت‌ها

- ۴۷۲..... (۱۷۶) تغییر اصطلاح
- ۴۷۴..... (۱۷۷) مماثلت
- ۴۷۵..... (۱۷۸) مساوات
- ۴۷۶..... (۱۷۹) خلط تقابل عدم و ملکه و تضاد
- ۴۷۸..... (۱۸۰) خلط تقابل عدم و ملکه و تقابل سلب و ایجاب
- ۴۷۸..... (۱۸۱) اشتراک لفظ
- ۴۸۰..... (۱۸۲) خلط مفهوم کلی و گزاره کلی
- ۴۸۲..... (۱۸۳) تمیم - تمیت جزء به کل
- ۴۸۵..... فصل دوم: پارادوکس
- ۴۸۷..... (۱۸۴) پارادوکس سبط
- ۴۹۵..... (۱۸۵) پارادوکس منون
- ۵۰۱..... قاعده: جانشین پذیری مقومات
- ۵۰۲..... (۱۸۶) «مقوم» چیست؟ «جانشین پذیر» چه ماست؟
- ۵۰۴..... (۱۸۷) بایسته های اثبات جانشین پذیری مقومات
- ۵۰۵..... قاعده: ابطال و تعمیم
- ۵۰۷..... (۱۸۸) ابطال قاعده کلی در موجهات سه گانه
- ۵۱۰..... (۱۸۹) تعمیم حکم از فرد به ماهیت
- ۵۱۱..... (۱۹۰) تمایز کلیت مفهوم و کلیت سور
- ۵۱۳..... قاعده و اعتذار: چرایی تفاوت های منطق حکمة الإشراق
- ۵۱۵..... (۱۹۱) «قاعده» چیست؟ «اعتذار» به چه معناست؟
- ۵۱۶..... (۱۹۲) چرایی حذف یا اجمال برخی از مباحث
- ۵۱۷..... (۱۹۳) چرایی تفصیل در مغالطات
- ۵۱۹..... (۱۹۴) چرایی تبدیل گزاره های سالب به موجب
- ۵۲۱..... (۱۹۵) چرایی تبدیل گزاره های مطلق به ضروری
- ۵۲۳..... (۱۹۶) چرایی تبدیل گزاره های جزئی به کلی
- ۵۲۳..... (۱۹۷) نیاز به تبدیل: تا کجا؟

نقد روش مشائیان در اثبات عکس.....	۵۲۵
دور در اثبات عکس.....	۵۲۹
سوء ترتیب در اثبات عکس.....	۵۳۳
ناتوانی خلف از تعیین دقیق عکس یک گزاره.....	۵۳۴
صورت‌بندی قیاس خلف به کاررفته در اثبات عکس‌پذیری سالب کلی.....	۵۳۶
نمایه‌ها.....	۵۳۹
منابع و مآخذ.....	۵۹۷

www.ketab.ir

پیش‌گفتار

این کتاب شرح بخش نخست حکمة الإشراق سهروردی، به استثنای فصل سوم از گفتار سوم است. سهروردی حکمة الإشراق را به دو بخش تقسیم کرده است: بخش نخست دربارهٔ سنجه‌های اندیشه، یعنی منطق است؛ بخش دوم دربارهٔ انوار الهی، و نور الانوار، و سرچشمه‌های هستی، و سلسله‌مراتب آن، یعنی - در یک کلام - دربارهٔ انوارشناسی (علم الأنوار) یا متافیزیک نور و ظلمت است. بخش نخست، شرح ارسطو است؛ گفتار تشکیل شده است: گفتار نخست دربارهٔ معرفت‌ها و تعریف، گفتار دوم دربارهٔ استدلال‌ها و معانی آنها، و گفتار سوم دربارهٔ مغالطه‌ها و برخی داوری‌ها میان اشراقیان و مشائیان است. این گفتار سوم - و در ادامه فصل تشکیل شده است که فصل سوم آن، پس از مقدمه‌ای که بیانگر هم‌رایی‌های سهروردی با فلسفه مشائیان است، به طرح و شرح ناهم‌رایی‌های او با این فلسفه می‌پردازد. بنابراین، فصل سوم گفتار سوم، در واقع، نقد سهروردی بر فلسفه مشائیان است؛ اما، چنان‌که خودش می‌گوید، از این روی، «نقد گفتار سوم بخش منطق گنج‌انیده شده است که «به منزلهٔ مثال‌هایی برای برخی از مغالطه‌ها باشد» برای آن پیوند ضعیف‌تر از آن است که بتواند گنج‌انیدن مباحث فلسفی در ذیل منطق را توجیه کند. از همین رو، ما این فصل را کنار گذاشتیم تا - به‌ویژه با توجه به حجم‌اش، که تقریباً معادل کل مباحث منطقی حکمة الإشراق است - آن را در مجلدی جداگانه شرح کنیم؛ ان شاء الله.

آنچه منطق‌دانان سنت ارسطویی و، از آن جمله، سهروردی «منطق» می‌نامند، بر پایهٔ دسته‌بندی امروزی، آمیزه‌ای از منطق، معرفت‌شناسی، و تفکر انتقادی است؛ و اگر بیم از درازای عنوان نبود، این کتاب را منطق، معرفت‌شناسی، و تفکر انتقادی در حکمة الإشراق سهروردی می‌نامیدم تا عنوان و معنوی منطق افتند. اما مشورت با ناظر و ناشر مرا به این ترجیح رسانید که انطباق را فدیهٔ اختصار

کنم. از همین رو، عنوان منطق و معرفت در اندیشه سهروردی را برگزیدم؛ و در این برگزینش از عنوان سه کتاب زیر الهام گرفتم:

Russel, Bertrand, *Logic and Knowledge. Essays 1991- 1950*.

ابراهیمی دینانی، غلامحسین، منطق و معرفت در نظر غزالی.

ضیائی، حسین، معرفت و اشراق در اندیشه سهروردی، ترجمه سیمینا نوربخش.

باری، فرضه کلانی که در این کتاب می‌خواهم بر کرسی اثبات بنشانم آن است که سهروردی در هر سه قلمره منطق معرفت‌شناسی، و تفکر انتقادی، بر خلاف مشهور، نه تنها بر ضد ابن سینا پیش نمی‌رود بلکه دارد برنامه‌ای را کامل می‌کند؛ سهروردی شاگرد هوشمند ابن سیناست که در منطق حکمة الإشراق در حال پیشبرد اندیشه‌های استاد خویش است، به‌ویژه آن اندیشه‌هایی که در منطق الإشارات بازتافته‌اند.

نیوتن، در نامه‌ای که به سال ۱۶۸۸ برای رابرت هوک^۱ نوشت، اذعان کرد که «اگر من چشم‌انداز دورتری را دیده‌ام، این از رهگذر ایستادن بر روی شانه‌های غولان بوده است.» سهروردی نیز اگر در منطق، معرفت‌شناسی، و تفکر انتقادی آفاق برتر و استوارتری را دیده است، از این روی بوده که بر شانه‌های غولی چون ابن سینا ایستاده بوده است.

۱) منطق در حکمة الإشراق

منطق سهروردی در حکمة الإشراق، همچون منطق ابن سینا در اشراق، بر دو محور اصلی می‌چرخد: تعریف و قیاس. غالباً گمان می‌رود که نظریه سهروردی در باب تعریف یک واگرایی شدید از نظریه ابن سینا در این باب است. ضیائی^۲ و والبریج^۳ طلایه‌داران این پندارند. والبریج حتی پیش‌تر می‌رود و نقد سهروردی بر نظریه مشائی تعریف را نشانگر پاد-ذات‌گرایی^۴ او می‌انکار، که این، به رأی وی، خود مبنای بی‌اهمیت شمردن منطق حدود و اهتمام به منطق گزاره‌ها از سوی سهروردی است. در نقد این دعاوی به تفصیل سخن خواهم گفت. اکنون بگذارید تا بر دیدگاه ضیائی

1. Robert Hook

۲. ضیائی، معرفت و اشراق در اندیشه سهروردی، صص ۵۳ و ۷۱-۷۰.

3. Walbridge, *The Leaven of the Ancients*, pp. 149-50.

4. anti-essentialism

بیشتر تکیه کنم. زیرا او بر آن است که:

نقد سهروردی از ضوابط صوری تعریف نزد مشائیان و کاربرد آن در علم، اساسی‌ترین اختلاف میان نظام منطق او و منطق مشائیان بوده و مبین دیدگاه اساساً متفاوت از اصول منطقی و معرفت‌شناسانه در فلسفه است.^۱

اما ضیائی تصویر خود از نظریه‌های اشراقی و مشائی تعریف را، که به نظر او چنین اختلافی اساسی دارند، از کجا گرفته است؟ نظریه اشراقی تعریف را روشن است که از حکمة الإشراق؛ اما نظریه مشائی تعریف را بی‌تردید از کتاب الشفاء فراچنگ آورده است. زیرا خود آشکارا می‌نویسد:

کتاب ابن سینا که روشمندترین منبع منطق التقاطی مشائی^۲ نزد سهروردی است و او اسنادهای فراوان^۳ آن کرده به عنوان اساس مقایسه به کار ما خواهد آمد.^۴

این مهم‌ترین خطر راه‌روی ضیائی است. زیرا الشفاء، به تصریح خود بوعلی، اگرچه می‌تواند منبع خوبی برای فهم دیدگاه ضیائی باشد، ازوماً منبع مناسبی برای دستیابی به دیدگاه‌های ویژه او نیست. از این رو، بر پایه حکمة الإشراق، الشفاء، شاید بتوان گفت که نظریه اشراقی تعریف با نظریه مشائی تعریف کاملاً متفاوت بلکه متضاد است، ولی این را نمی‌توان به نظریه تعریف ابن سینا نیز تعمیم داد. زیرا آنچه از مقایسه حکمة الإشراق^۵ با رسالة الحدود، التعليقات، و الإشارات ابن سینا به دست می‌آید این است که سهروردی در نظریه تعریف خویش کاملاً وامدار ابن سینا و در حال تکمیل کار اوست.

سهروردی در حکمة الإشراق سه نقد اساسی بر نظریه ابن سینا دارد، که برخی از آنها به حد ناقص و رسم نیز قابل تعمیم است: (۱) مغایرت با کاربرد متعارف زبان؛ (۲) نداشتن ناپذیری فصول حقیقی؛ (۳) احتمال همیشگی غفلت از یک یا چند ذاتی. رگه‌های پررنگی از این هر سه نقد را می‌توان در رسالة الحدود و التعليقات ابن سینا، همراه با دو نقد دیگر، پی‌خاست. (۴) احتمال همیشگی اخذ لازم به جای ذاتی؛ و (۵) احتمال همیشگی اخذ جنس بعید به جای جنس قریب.

۱. ضیائی، معرفت و اشراق در اندیشه سهروردی، ص ۵۴.

۲. منظور وی از «منطق التقاطی مشائی»، چنان‌که خودش می‌گوید، «منطق حوزه مشائی بعد از توفراستوس... و بعد از آن حوزه‌های رواقی است.» (همان، ص ۴۵، پاورقی ۳).

۳. همان، ص ۴۶.

۴. ابن سینا، الشفاء: المنطق: المدخل، ص ۱۰-۹.